

Mormor er klimaaktivist

-indhold

Mormor & Miljøet

Emballage

Historien om VAND i Vandel

Stødhævert

Brug af tekstiler gennem tiden

Klinkning

Personlig hygiejne

Storvask

Kommunikation - mobiltelefoni

Råvarer

Mormor & Miljøet

Udstillingen tager udgangspunkt i et landsogn på vore bedste- og oldeforældres tid, hvor man var nødt til at udnytte de knappe ressourcer.

Man brugte lokalt producerede fødevarer, genbrugte emballage, reparerede ting og syede om.

Man spiste de råvarer, som var i sæson, og hvis der var overflod af frugt og grønt, blev det konserveret på forskellig vis.

Lær af Mormor

Få gode idéer fra udstillingen til, hvordan du selv kan skåne miljøet ved at spise lokalt producerede fødevarer, genbruge og spare på ressourcerne - med fremtidens miljø for øje og med tanke på fremtidige generationer.

Nogle tanker (fra Søren)

Jeg har funderet lidt over, hvad det var, der motiverede folk til den sparsommelige adfærd langt op i vores tid, hvor vareknapheden ikke længere var så stor.

Det var nogle generationer, der havde oplevet desperationen i trediverne og vareknapheden under 2. Verdenskrig. Det kom til at præge dem.

For nogle lå det også i deres tro: Det, vi har, er "Guds gaver", dem behandler man med respekt.

Det var en periode, hvor missionen kom til at betyde meget for mange.

"Føden og klæden nok du får, af ham i morgen som i går", stod der i et af de salmevers, som vi lærte udenad i skolen.

I vore dage er adgangen til ressourcer for de fleste ikke noget problem, der er rigeligt af dem.

Når man tænker på brug af ressourcer i forhold til klimaproblematikken, er det et samfundsproblem.

Det drejer sig om klodens ressourcer, som man skal have befolkningen til at forholde sig til.

Emballage

'I gamle dage' blev varer pakket ind på en helt anderledes måde, end vi kender det. Man tænkte ikke på, om det var klima- eller energivenligt. Fisk blev pakket ind i avispapir, kaffe ankom til landet i store sække lavet af jute eller hessian, og flere varer blev pakket ind i papir. Hos købmanden blev bl.a. mel, sukker og kaffe vejret af i butikken. Der var en herlig blandet duft i sådan en forretning.

Mælk blev leveret fra landmanden til mejeriet i store og tunge transportspande, og returnmælk (kærnemælk) fik man i mindre spande på ca. 8 l. Spanden i udstillingen er fra før 1943 og er gået i arv på gården. I byerne kørte mælkemanden rundt i gaderne, og husmødrene stimlede sammen om hans mælkevojn og fik tappet frisk mælk i de medbragte kander.

Mælkeflasken af glas blev i Danmark første gang indført i 1880'erne i København og blev senere udbredt til resten af landet. I begyndelsen var flaskerne lavet af klart, ufarvet glas, men i 1959 indførtes mælkeflasker fremstillet af brunt glas, som skulle beskytte mælken imod sollys. I 1968 blev mælk en overgang solgt i plastposer, der passede ned i en beholder af kraftig plast. Tiden med mælkeflasker sluttede for forbrugerne sidst i 1960'erne. For eftertiden skulle mælken leveres i de billigere papkartoner. Overgangen til den nye emballage betød, at prisen for en liter mælk faldt fra 134 øre pr. liter til 122 øre pr. liter. I dagens Danmark (2023) koster 1 liter ca. 18 kr.

Én af klimaets store syndere er plastik, og man eksperimenterer hele tiden med at gøre det mindre skadeligt for 'krop, kort og klode'. Der forskes i at genbruge plastik og også i at formindske brugen af det.

Plast, som vi kender det, opstod i tiden efter 2. Verdenskrig. 1950'erne og '60'erne er guldalderen i den danske plastindustri, og da selvbetjening i butikkerne blev indført, voksede behovet og produktionen enormt.

Men plast er mange ting. Man kan næppe gå uden for en dør uden at ha' en vandflaske med. Og vandflaskerne pakkes gerne sammen, i 6 eller 12 stk. pakker, der igen emballeres i plastik. Alt kød pakkes i plastfolie eller plastboks, så forbrugeren kan se, hvad man køber.

Hvilke ulemper er der ved plastik?

Plastik er et billigt materiale, og forbruget af plastik, der kun anvendes én gang, er eksploderet. Men plastik belaster klimaet og miljøet. Det meste produceres af fossile brændstoffer og er svært at nedbryde. I store dele af verden har man ikke effektiv affaldshåndtering, så store mængder plastik ender i naturen.

Hvor er plastik det største problem?

Omkring 60% af plastik i havet vurderes at komme fra Kina, Indonesien, Filippinerne, Thailand og Vietnam, selvom der er store usikkerheder omkring de præcise tal.

Hvorfor forurener plastik så meget?

I år 2050 er der med den nuværende udvikling forventeligt mere plastik end fisk i verdenshavene. Plastik har så lange nedbrydningstider, at det meste af den plastik der er udledt i dag, stadig findes i naturen. Plastikken samles i koncentrerede "plastiksupper" i verdenshavene til stor skade for fisk og andre havdyr.

Hvad er problemet med emballage?

Det er et stort problem, da det belaster miljøet unødvendigt. Miljøbelastende emballage er altså meget mere end blot svært nedbrydelige materialer. Emballage kan også belaste miljøet, hvis det skaber et stort ressourcespild.

Er pap bedre end plastik?

Plastflasker med pant har et meget lavere klimaaftryk end papkartoner, bekræfter en LCA-screening udført af DTU Environment for Bryggeriforeningen. Dette skyldes hovedsageligt, at 93% af plastflaskerne indsamles og genanvendes via pantsystemet.

Er kødbakker restaffald?

Generelt sorteres kødbakker som blød plast. Men Coops kødbakker er sorte og sorteres derfor som hård plast. Så kan 80% genbruges og få et nyt liv. Mærkekartoner sorteres som plast/metal.

Den mængde emballage vi i **Danmark** bruger svarer til:

1326 familiers strømforbrug

Eller den samme mængde strøm som 5304 danskere bruger om året

100 mill. liter drikkevand

Det svarer til alt det vand, 2602 danskere i gennemsnit bruger på et helt år

65807 fuldvoksne træer

Det svarer til mere end 38 fodboldbaner fyldt med træer

477 fyldte skraldebiler

Det er den samme mængde skrald, som 550.000 danskere producerer om dagen

Gode råd til en hverdag med mindre plastik:

Medbring en mulepose til indkøb i stedet for nye plastikposer, fyld en drikkedunk i stedet for at købe vand på flaske og tag din Thermo kop med, når du skal have kaffe to go.

Råd til at pakke miljøvenligt:

Anvend altid så lidt emballage som muligt, f.eks. bølgepap

Anvend emballage fremstillet af genbrugsmateriale

Anvend høj kvalitets emballage, f.eks. pakketape og undgå ekstra emballage

Anvend den mindst mulige (gerne miljøvenlige) papkasse

Det er svært at ændre hele verden, men du kan starte med dig selv!

Historien om VAND i Vandel

Landsbypumpen i Vandel ligger på et strategisk vigtigt sted, da landevejen Vejle -Varde netop går igennem landsbyen, for at de farende, og ikke mindst dagvognen, der kørte ruten, skulle have adgang til vand.

Borgerne i Vandel skulle også have adgang til vand. Derfor oprettedes der en bypumpe, der hvor Dalgasvej støder op til Grindstedvej.

I dag er bypumpen forlængst sløjfet, men man kan godt se, at der er en fordybning i fortovet, hvor der har været en brønd.

I dag er der opsat en attrap, der forestiller bypumpen - sammen med et vandtrug. Alt udført i kerneeg.

Pumpen er i dag et slags vartegn for byen.

I 1913 oprettedes der et vandværk i Vandel. Vandværket ligger små 100 meter fra bypumpen. Vandel Vandværk kan i dag levere noget af det fineste og reneste vand i kongeriget. Foruden Vandel by, så forsyner vandværket også Randbøl og den tidligere flyveplads, nu Erhvervspark Vandel, med vand.

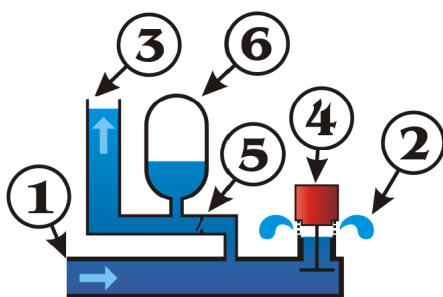
Stødhævert

Den første selvkørende stødhævert blev opfundet af franskmændene Joseph-Michel Montgolfier i 1796 til at hæve vand til hans papirmølle i Voiron i Frankrig.

En **stødhævert**, **vandvædder** eller **hydraulisk vædder** er en mekanisk pumpe, der fungerer ved, at vand, på grund af en faldhøjde, presses ind i en vindkedel, hvor det ved hjælp af en kontraventil og på grund af det opbyggede lufttryk bliver presset igennem et stigrør.

På grund af sin enkle virkemåde, bruges den i mange sammenhænge rundt omkring i verden lige fra vandtilførsel i haver og parker til overrislingssystemer i den tredje verden, da den virker uden at skulle kobles op på el forsyning.

Der er uanede perspektiver i udviklingslandene.

Virkemåde:

Vandet løber hurtigere og hurtigere gennem forsyningsrøret (1), der får fjederen eller vægten til at løfte sig (4) og lukke for overløbsventilen (2).

Når overløbsventilen (2) er lukket, vil det deraf følgende vandtryk åbne for kontraventilen (5), så vand løber ind i vindkedlen (6).

Vindkedlens modtryk (6) lukker kontraventilen (5), hvorved vandet presses op i stigrøret (3).

Tænk, at kunne spare 2-3 timer hver dag på at hente vand! Lyder det vildt?

Det synes vi faktisk, det gør. Det er ikke desto mindre hverdagen for mange i Uganda. Efter en lang skoledag skal man lige bruge 2-3 timer på at hente vand. Så kan man da godt forstå, at det er svært at få tid til lektier, spejder og hjælpe til i haven!

Men heldigvis er der en nem løsning!

Løsningen er en vandpumpe. En, der kan flytte vandet hen, hvor det skal bruges helt af sig selv. Og det er her, stødhæverten kommer ind i billedet!

Tekstilers forbrug gennem tiden

FORTID

Familiens forbrug af tøj FØR 1969 var præget af, at der var knaphed på tekstiler og penge. Tøjet gik i arv, og ofte var det syet om fra voksentøj, lappet og stoppet.

De voksnes tøj blev repareret. Ofte var det kvalitetstøj, som havde et langt liv. Måske hjemmesyet eller bestilt hos den lokale skrædder. Man vaskede ikke så ofte, men luftede tøjet.

Kikker man på de gamle tekstiler som duge, viskestykker mm., kan man se, at de flittigt er blevet stoppet, så de kunne holde længere.

Det var tingenes brugsværdi, der var i fokus, ikke så meget det æstetiske. Det var normen, derfor tænkte man som barn i 1960'erne heller ikke over, om man var fattig. Det vigtigste var kærlighed.

Fra 1970'erne og op gennem det 20. århundrede buldrede økonomien derudaf. Vi havde penge, vi købte, hvad vi havde lyst til og smed ud i samme hast. Vi blev bedømt på vores fremtoning og vores forbrug. Den materielle verden påvirkede vores klima, men den menige mand observerede det ikke. I 0'erne blev vi alle gjort opmærksom på, at nu skal der gøres noget ved de menneskeskabte klimaforandringer, da den negative påvirkning af naturen accelererer langt hurtigere end forskerne havde forudset.

Der blev sat mange initiativer i gang, og folk fik øjnene op for problemet.

NUTID

Nu er vi inde i en tid, hvor vi for alvor skal lære at passe på vore ressourcer.

Brugt er smukt og billigere

Den første genbrugsbutik startede i Århus i 1972. Det var Folkekirkens Nødhjælp. Siden er mange flere kommet til. I dag er brug og smid væk-kulturen lagt i graven, vi er for alvor blevet klimabevidste, og genbrug er kommet ind i varmen.

De senere år er der poppet private Secondhandbutikker op - samt private, som køber en stand i en LøpLet butik. Det er brugt, smart og bæredygtigt og godt for tegnebogen og for planeten.

Masser af ideer på nettet

Upcycle dit gamle tøj. Pust liv i gamle klude. Sving saksen og forvandl en T-shirt til nyt indkøbsnet. Fyld "T-shirten" med varer og spar penge på dyre plastikposer ved kassen.

Den ældre generation ændrede sig ikke

Mormor voksede op som klimaaktivist, uden hun vidste det, for sådan var tiden. Vore forældre førte deres mentalitet videre til deres husholdning i dag, man smider ikke brugbare ting og mad ud. Lyt til dem, de er seje.

I 2020 blev der sat fokus på indsamling af tekstilaffald, så genanvendelse øges, og forbrænding mindskes.

Har du smidt et par slidte Jeans i skraldespanden?

Gør det aldrig mere, de kan bruges til nye cowboybukser. Flere firmaer arbejder på, at tekstilaffald kan anvendes til nyt tekstil.

TøjBytteSkab samt Repair Café i Vandel

I samarbejde med Refashionvejle.dk skaber vi forandringer for en fremtid med bæredygtig Fashion.

FREMTID

Køb mindre tøj og elsk det mere

Du kan også gøre en forskel for klimaet

Køb kvalitet, køb mindre, køb ikke for billigt, køb brugt, genanvend, sy om, reparer som man gjorde i gamle dage, brug dit tøj i længere tid, slid det op.

Det er dejligt at opleve, at mange mennesker har opdaget fordelene ved at passe på tingene, reparere og genanvende tøj og ting. Det opfattes ikke som kikset eller nærigt. Der ses nærmere op til dem, som har forstået budskabet.

Det er nu, vi skal passe på vores klode, så vi ikke skader vore børnebørns mulighed for at få et godt liv.

Det er bæredygtighed.

Genbrug af garn

Lilla garn er fra 1970'erne, man kan se, det er trevlet op, da garnet bølger. Derefter blev det vundet op på garnvinden og bundet, for derefter at blive vasket. På den måde blev garnet glat igen, og man kunne ikke se på strikningen, at det var optrevlet garn.

Tysk Skildpaddedykke fra 1953

Dukke Inge med hjemmesyet og strikket tøj af rester fra moderens skrædderi.

Blå kjole fra 1955

Stoffet til kjolen er købt hos væver Evald Schmidt, Randbøldal, og syet af syerske Anna Nielsen. Evald Schmidt købte "Det lille væveri" på Daldovervej af sin far i 1936. Evald vævede for Randbøldal Klædefabrik, som nedlagde væveriet i 1940'erne.

Man må formode, at garnet, som Evald vævede med, er købt på fabrikken, da den ikke lå ret langt fra væveriet.

Brudekjole syet af faldskærmssilke i 1946

Det var svært at få varer under og efter besættelsen. Der var knaphed på alt. Når der skulle holdes fest, var man nød til at tænke langsigtet og kreativt. Tøjet blev genbrugt og syet om, og der var brug for at tænke i alternative materialer.

Karens far var leder af modstandsarbejdet på Salling og tog imod våben fra England, der blev kastet ned med faldskærme. Han gemte faldskærmene til efter krigen, hvor de blev syet om til en brudekjole til hans kommende hustru og til 2 brudepigekjoler. Karens moster fik også en bluse af stoffet!

Beskrivelse af kjolen: Forstykket er slå om og let rynket over skuldrene. Ryggen er påsyet 15 paspolerede knapper. Ærmerne lange og smalle. Overdelen er let rynket til nederdelen, som har lidt vidde. Forneden på nederdelen er den dekoreret med en 2,5 cm bred, rynket flæse samt 6 store ringe rynket af faldskærmssilken. Længde på nederdel er 104 cm. Taljemål 70 cm. Bruden må have båret et skørt, da silken er gennemsigtig. Høllangt slør med rester af myrter.

Karens forældre Elly og Knud Krabbe Nielsen blev gift pinselørdag 11. juni 1946 i Thyregod kirke. Brudepiger Mary og Margrethe Jensen. Fotoet er taget uden for fotografens atelier i Thyregod.

Diplomatfrakke blev til kjole

Sort ulden kjole, ca. 1944. Sort uld, hvid silkekrave med blonder. Løst bælte. Kjolen er omsyet af Karen Margrethes fars diplomatjakke under anden verdenskrig. Kjolen har lange ærmer med 4 pynteknapper ved håndlinning, overskåret i taljen, løse læg foran på livet. Bort af quiltede blomster på skuldrene og ned foran, samt på 2 påsyede lommer på skørtet.

Brun fløjlskat med killinger i maven

Først i 1980'erne havde børnehaven "Spiloppen" i Vandel nogle flotte julemarkeder, hvor de solgte hjemmelavede genbrugsting. Inger sad på værkstedet og producerede garnnisser på træfod. Lisbeth syede den populære fløjlskat. Andre forældre lavede adventskranse mm. Alt sammen blev solgt til fordel for børnehaven.

De sribede uldstrømper med rød fod havde en mission

Karen strikkede dem i 1999. Hun var pædagog i børnehaven i Vandel. Her havde man den aftale med børnene, at når de skulle til frokost, måtte de børn som havde f.eks. gul på sætte sig til bords først. De som havde rød på, var de næste. For at holde styr på de små, var det vigtigt, at der var en

voksen ved bordet. Det kom Karen let om ved. Hun strikkede sig et par strømper i alle farver. På den måde lærte børnene også farverne. Den røde fod er strikket til senere - af skafterne fra et par røde sokker.

De sorte sokker er strikket af en gammel uldtrøje. Men inden da forandrede den varme uldtrøje sig til en pullover, som Karen brugte på seminariet. Da den ikke kunne mere, blev det stærke uldgarn brugt til sokker.

De grønne strømper er resterne fra en vest strikket i 1970'erne. De er siden stoppet samt "strikkestoppet", da det med at stoppe strømper var kedeligt.

Trøje med lynlås ca. 25 år gammel

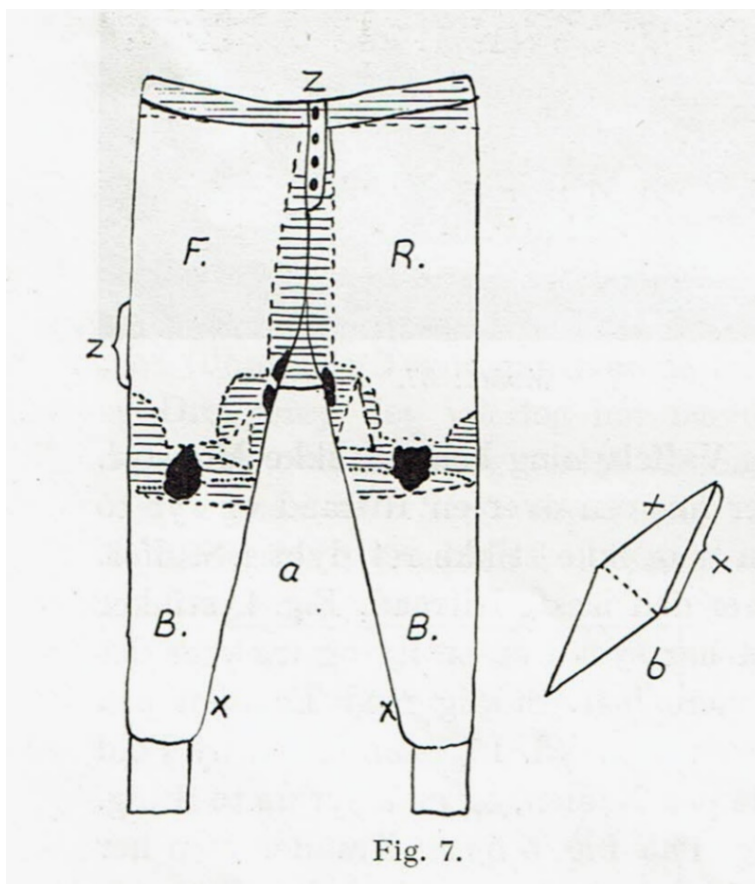
Den hjemmestrikkede trøje har fået nye ærmer samt 2 nye stykker ved lynlås. Den er nu så tyndslidt, at den desværre ikke kan repareres mere.

Børnetøj syet af voksentøj

Drengjakke syet af brugte fløjls- og cowboybukser. Flonelsstof til foer købt i genbrug.

Fløjlsbukserne er pyntet med dekoration fra bogen "Børnetøj du selv kan sy" udgivet af forlaget Borgen i 1977.

Den røde nederdel er syet af brugt genbrugsfløjl.

I bogen "Alt kan bruges" fra 1947 er der eksempler på, hvordan man syede børnenes undertøj af de voksnes aflagte undertøj. På billedet er et par lange herre underbenklæder syet om til en undertrøje samt et par underbukser til en dreng i 5 års alderen.

Det hjemmesyede pigelivstykke, af groft lærred er meget slidt og repareret flere steder. Har været knappet fortil, men er syet sammen.

Hjemmesyede korte hvide barnebukser med knapper som er slidt eller faldet af.

Det voksne undertøj kunne man købe i den lokale mode- og manufakturforretning, som lå på Gl. Stationsvej i Vandel.

Crome og Goldsmidt havde tugthusudsalg fra ca. 1904 til 1920. De indsatte i Horsens straffeanstalt producerede bomuldsklæder og tilbehør som lærred, nåle og knapper.

I forretningen solgte man også hofteholdere samt silke- eller nylonstrømper. Strømpebukserne, som vi kender i dag, slog igennem i Danmark i 1960.

De udstillede silkestrømper bærer præg af at være flittigt brugt, formentlig under krigen, da de er stoppet adskillige gange.

Pyntekraver til børn og voksne

Kraver i alle mulige udformninger var med til at pynte på påklædningen. Her er nogle eksempler på strikkede og syede karver med stikninger og orkis-kant.

Hæklet mellemværk og hjemmesyede dyner

Før 1960 var det meget brugt at sy familiens eget sengetøj af hvidt lærred. Til pynt hækede og kniplede man det fineste mellemværk, og ofte var der broderet initialer på.

Og dynen, ja den var ofte tung - af den hjemmevævede olmerdug. Det blev senere til tæt vævet lærred, uden kanaler, så indholdet af de hjemmeplukkede fjer og dun fra gårdens eget fjerkræ, lå ofte i den ene ende af dynen.

Lommetørklæde syet af aflagt herreskjorte. Karens mor fik i 1950'erne en elektrisk ELNA symaskine, hvor hun øvede sig på at sy kanter på lommetørklæder.

Eksempler på håndarbejde i folkeskolen

Håndarbejdsmodellerne er fremstillet af Lene efter fagkonsulentanvisning fra småbørnsseminariet. Efter endt læreruddannelse har Lene anvendt modellerne i håndgernings-undervisning på Vandel Skole i perioden 1964 til 1971. Lignende modeller brugte man over hele landet i 1960'erne. Elevarbejde udført af Helen i 1960'erne på Vandel skol: Sypose med broderi, rød/hvidt forklæde samt skolehæfte med strikkeprøver og forklaring til reparation.

Håndværksfag i folkeskolen

De kreative fag i folkeskolen kan bidrage til almen dannelse for alle elever, når de får kendskab til materialer, værktøjer og fremstillingsprocesser. Det gør dem i stand til at mestre deres eget hverdagsliv mht. til at udnytte deres håndelag og spare på ressourcerne.

I folkeskoleloven indførte man først i 1900-tallet, at drenge skulle have sløjd og piger håndarbejde. Det har gennem tiderne ændret sig. Efter 1950 var der mere fokus på elevernes eget valg. Fra år 2000 var det praktisk-musiske fag, der slog igennem, og med folkeskolereformen i 2014 indførtes håndværk og design fra 3. til 6. årgang samt afgangsprøve med kobling til erhvervsuddannelser. Sammenhængen mellem mål og midler har været den største udfordring de senere år.

Tekstilaffald

Et forskningsprojekt under miljøministeriet har kortlagt Tekstil flow i Danmark

”Baggrund og formål”:

Tøj og tekstiler er lige efter mobilitet, fødevarer og boliger det europæiske forbrugsområde, der udgør den største miljøbelastning. En fuld udnyttelse af tekstilprodukterne gennem genbrug og genanvendelse er et afgørende middel til at reducere denne miljøbelastning.

EU's affaldsrammedirektiv kræver, at alle medlemslande har separate tekstil-indsamlingssystemer 1. januar 2025.

Kilde: Miljøministeriet juni 2018

Klinkning

Klinkning er en teknik til at reparere en genstand, som er gået i stykker. Det kan være porcelæn, fajance eller lertøj. Teknikken er blevet brugt i århundreder.

Kopperne er købt i Brugsen i 1940'erne. De er senere klinket, fordi man reparerede i stedet for at smide ud, og de kan godt holde på kaffen!

Hvem kender ikke Klinke-Hans fra filmen "Vagabonderne på Bakkegården" fra 1958?

Klinke-Hans kommer ind på gårdspladsen med sin lille vogn, alt imens han synger "Her klinkes potter, her klinkes skår" osv.

På den måde tjente han en skilling, og husmoderen kunne bruge sit køkkengrej og fine porcelæn noget længere.

Personlig hygiejne

Helen som er opvokset i Vandel by fortæller om hvordan børn blev vasket i 1950'erne:

Hvordan foregik børnevask i min barndom?

- Vi havde ikke varmt vand i vandhanen, kun koldt vand.
- Vi havde ikke badeværelse, kun et meget koldt slip og træk toilet.
- Den daglige personlige vask foregik ved køkkenvasken og med koldt vand fra hanen. Etagevask, kaldte vi det også. Komfuret gav heldigvis varme i rummet.
- Og det ugentlige bad foregik på køkkengulvet i en zinkbalje – lige ved siden af komfuret, hvor mor opvarmede det kolde vand. Vandet blev suppleret med lidt mere varmt vand til nr. 2 i rækken.
- Hårvask foregik for det meste også 1 gang ugentlig på den måde, at vi lå på et håndklæde på køkkenbordet med hovedet ud over køkkenvasken.
- Vi fik vasket håret i den shampoo, der kunne købes dengang. Næstsidste hold skyllevand var blandet op med eddike. Og det var lidt koldt, kan jeg huske. Ikke rart.
- Vores toilet kunne ikke varmes op. Der var kun 1 lag glas, så der var rigtig koldt om vinteren. Toilet papiret var stift og tyndt - ru på den ene side og glat på den anden.

Kamma, som er født i 1930 beskriver, hvordan den personlige hygiejne foregik, da hun var ung på landet:

I 1952 da jeg blev gift, havde vi en ejendom i Randbøl, med køer, grise, heste, høns, ænder, kat og hund. Der var vandpumpe på gårdspladsen, her pumpede vi koldt vand til dyrene og husholdningen. I køkkenet stod en mælkejunge med litermål, så skulle man ikke hente vand hver gang. Det var en fordel om vinteren, når sneen lå højt, og alt var frosset.

Tidligt om morgenen, inden børnene vågnede, sørgede jeg for at tænde op i støbejernskomfuret i køkkenet, så varmen kunne brede sig. Foran køkkenvasken blev man etagevasket. Håret blev vasket et par gange om ugen i en balje i køkkenvasken. Fødderne blev vasket i en balje på gulvet, her var det bedst at sidde på en stol. Håndklæderne blev brugt flere gange, inden de blev vasket. Skulle vi på toilet, skulle vi skråt over gårdspladsen. Her var der, ved siden af hønsehuset, et das. I døren var der et hjerte. Træhuset var kun til én person. Der var en bæk med et hul i midten. Under bænken var en zinkspand. Der var et trælåg, som passede i hullet i bænken. På et søm hang der toilet papir, som var meget stift.

I 1960'erne fik vi lavet toilet og bad i spisekammeret, som var ved siden af køkkenet. Det var luksus.

Servanten blev anvendt til brug ved personlig hygiejne.

En servante er et skabsmøbel med marmorbordplade, som var meget anvendt på karle- og pigekamre eller på pensionat værelser i gamle dage.

På vaskebordet stod et servantesæt, som bestod af vaskefad samt en stor vandkande, begge dele i emaljeret jern. Det er også fremstillet i porcelæn eller fajance, især i lidt finere udførelse.

Servantestellet findes også som trebenet opsats i jern, som her i udstillingen.

Den emaljerede spand med låg blev brugt som natpotte.

Storvask

Helen som er opvokset i Vandel by fortæller om hvordan hendes mor vaskede tøj i 1950'erne:

- Da jeg var barn kogte mor vand på komfuret og vaskede tøjet i en balje i køkkenvasken. Det, der skulle koges, blev sat over på komfuret eller over gasblus, som vi fik på et tidspunkt.
- Jeg kan ikke præcis huske, hvor tit mor vaskede tøj, men jeg kan huske, at hun klatvaskede. Vi havde jo ikke så meget tøj dengang, så det blev til en del klatvaske i løbet af ugen.
- Jeg mindes ikke, at vi hjalp til med at vaske tøj. Hvis jeg vaskede tøj, var det min dukkes.
- Da vi boede på Grindstedvej 22, var der i vores brygges en gruekedel. Mor har fortalt, at hun fik hjælp af sin mor til storvask i gruekedlen.
- Da mor tillige fik udslet på hænderne, blev de store ting som dynebetræk, duge og fars arbejdstøj sendt til Dampvaskeriet i Jelling. Det blev hentet og bragt af en medarbejder, der kørte rundt til folk, der skulle have deres tøj vasket på vaskeriet.

Det var hårdt at vaske tøj i gamle dage.

I 1950'erne og 1960'erne var det almindeligt at sende sit vasketøj på vaskeri, eller folk slog sig sammen og købte en vaskemaskine til fælles brug. På det tidspunkt var der færre tjenestepiger på gårdene, så konen havde svært ved at magte storvasken alene. Fuldautomatiske, elektriske vaskemaskiner blev hvermandseje fra slutningen af 1960'erne.

FERM VASKEMASKINE

I tiden mellem, at man kogte tøjet i store gruekedler, og indtil så godt som enhver husstand fik installeret en vaskemaskine, opfyldte Ferm de fleste hjemms behov for tøjvask. Tidsmæssigt er vi inde i en periode fra sidst i halvtredserne til først i tredserne.

Ferm vaskemaskinen mindede lidt om en stor tønde, hvori der i bunden var monteret en vaskestol. Man hældte nu det opvarmede vand fra gruekedlen over i vaskemaskinen, hældte sæbe i og tændte for strømmen. Herefter drejede vaskestolen frem og tilbage og drev derved snavset ud af tøjet.

Øverst oppe sad der en vridemaskine med to gummivalser, der med en fjeder kunne strammes eller slækkes efter behov.

Til at transportere hele dette arrangement, var der bygget en lille vogn som man så brugte til transport af maskinen.

I Vandel havde Brugsen sådan en vaskemaskine stående oppe i deres garage. Man kan godt sige, at maskinen var en art andels-vaskemaskine, da alle kunne leje den for et døgn ad gangen. Man henvendte sig til uddeleren, der i en bog havde styr på, hvornår maskinen var ledig. Derefter var det bydrengen, der sørgede for transporten mellem de forskellige kunder.

Fakta fra telefoniens historie

1876

Graham Bell tog patent på verdens første telefon.

Vidste du, at ordet telefon er dannet af ordene tele "fjern" og phone "lyd, stemme"?

1877

De første telefoner kom til Danmark.

1881

blev den første offentlige telefoncentral i København oprettet.

1900

havde 25.000 danskere en telefon.

1950

var tallet oppe på 60.000.

I en lang periode efter 2. Verdenskrig var telefoner en mangelvare, og 80.000 danskere stod på venteliste i op til syv år.

1985

Var 2,5 millioner af os blevet telefon-ejere.

1995

var der flere end én million mobiltelefon-ejere på verdensplan. Så altså stadig forsvindende få i forhold til i dag.

2004

Overhalede antallet af mobilabonnenter antallet af fastnetabonnenter.

I dag bruger 96 procent af danskerne en mobiltelefon eller **smartphone**.

Murstenen fra Motorola

Den første mobiltelefon blev udviklet af Martin Cooper, som arbejdede for Motorola.

Motorola Dyna TAC var lavet som prototype allerede i 1973. Den vejede 1,1 kilo og var 25 centimeter høj! Efter 10 timers opladning kunne batteriet holde i en halv time. Prisen var \$3.995 hvilket svarer til \$10.096 i dag altså ca. 65.000 kr.

Fremtidens guld

Tæt på en tredjedel af de mobiltelefoner, som findes på verdensplan, ventes at blive kasseret eller gemt og glemt i løbet af i år.

I tørre tal betyder, at en meget stor del af de 5,3 milliarder af verdens (anslået) **16 milliarder mobiltelefoner** aldrig - eller næppe - bliver genbrugt.

- "Hvis vi ikke genbruger de værdifulde materialer, som de indeholder, så skal vi finde materialerne i miner i lande som Kina eller Congo," **Hvor stammer citatet fra?**

Mobiltelefoner indeholder værdifuldt materiale som guld, sølv, kobber og palladium samt en række andre genanvendelige komponenter.

Ifølge **AFP** vil de godt fem milliarder skrottede mobiltelefoner stabled oven på hinanden nå en højde på over 50.000 kilometer.

Gamle smartphones, tablets og computere ligger og fylder i skuffer og skabe hos syv ud af 10 danskere. Det viser en ny undersøgelse.

Det vilde er, at hele 68 procent af deltagerne i undersøgelsen svarer, at blandt andet de gamle telefoner er taget ud af drift, fordi der er skiftet til en nyere model.

Med andre ord er det kun omkring 30 procent, som angiver, at elektronikken er i stykker.

Fordobling af mængden af e-affald på blot 16 år

Når vi når frem til år 2030, vil den samlede globale mængde sandsynligvis være hele 74,7 millioner tons; næsten en fordobling af den årlige mængde e-affald på blot 16 år.

Det betyder, elektronikskrottet er verdens hurtigst voksende affaldsfraktion, og mængden stiger som følge af forbruget af elektroniske produkter med kortere livscyklus samt færre muligheder for reparation.

De elektroniske produkter kan forbedre forbrugernes levestandard, og det er godt, at flere og flere har råd til dem. Men den stigende globale efterspørgsel har givet genbrug og genanvendelse samt sikker afskaffelse baghjul.

Værdi af e-affald er større end mange landes BNP

Den samlede værdi af alt det kasserede e-affald i 2019 er konservativt blevet estimeret til at udgøre 57 milliarder amerikanske dollars (374 milliarder danske kroner, red.) - et beløb, der er større end de fleste landes BNP.

Kun 17,4 procent af e-affaldet produceret i 2019 blev officielt indsamlet og genbrugt.

Men fordi blot 17,4 procent af e-affaldet i 2019 blev indsamlet og genbrugt, blev kun 10 milliarder dollars (64,5 milliarder kroner, red.) indsamlet på en miljømæssigt ansvarlig måde.

Kun 4 millioner tons råmaterialer blev gjort tilgængelige for genbrug og genanvendelse.

Siden 2014 er mængden af genbrugt e-affald kun steget med 1,8 millioner tons om året.

Øjnene op for problemet

Verden er langsomt ved at få øjnene op for de store klimaproblemer.

I slutningen af 2019 havde 78 lande, som er hjem for 71 procent af verdens befolkning, enten en målsætning for forvaltningen af e-affaldet eller var ved at indføre lovgivning.

Det er en stigning på fem procent siden 2017.

I mange af disse lande er reglerne dog stadig ikke juridisk bindende, og lovene bliver ikke håndhævet.

Når først produkter er udtjente og kasserede, kan de ende i naturen, hvor de forurener habitater og skader mennesker og dyr. **Noget gøres der – er det nok?**

EU-ensretning af mobilopladere

For nylig vedtog **EU en ensretning af mobil-opladere**. Ensretningen tager fart i efteråret 2024, og betyder at eksempelvis både iPhones og Android-telefoner vil skulle lades op med et USB-C-kabel.

Hvad gør DU for at mindske affaldsmængden??

Råvarer

Fra selvforsyning til lokale fødevarer

I dag har alle adgang til kød, og det er billigt at producere. I løbet af de seneste 50 år er kødforbruget i Danmark fordoblet! Det giver en særlig udfordring, når man gerne vil tænke på klimaet.

Såvel huse som gårde havde køkkenhaver, hvor man dyrkede grønsager som f.eks. kartofler, gulerødder, kål og persille.

Frugter fra frugtræerne i haven var også en naturlig del af kosten.

Behandlet korrekt kan frugt og grønsager holde hele vinteren, som du kan læse mere om et andet sted i udstillingen.

I dag taler man mere om lokale fødevarer end om selvforsyning, som de færreste har mulighed for og tid til. Mange vælger i dag lokale fødevarer og årstidens produkter til for både smag og klimaaftryk.

I Vandel kan man finde frem til de lokale producenter, som sælger til forbrugerne, via facebookside "køb lokalt i 7184 Vandel".

Fødevarers betydning for klimaet bliver ofte vurderet ud fra deres klimaaftryk. Århus Universitet har beregnet, hvor meget de enkelte fødevarer bidrager med målt som CO₂ udledning i kilo pr. 100 gram.

For importerede fødevarer er det vigtigste, om de kommer med skib (lavt CO₂ aftryk) eller fly (højt CO₂ aftryk). Det er især fødevarer med et beregnet lavt CO₂ aftryk, som får en væsentligt negativ klimaeffekt ved at blive transporteret.

Oksekød 1,39 kg CO₂ pr. 100 gram

Yoghurt 0,13 kg CO₂ pr. 100 gram

Smør 1,06 kg pr. CO₂ 100 gram

Gulerod 0,02 kg CO₂ pr 100 gram

Tomat og agurker:

Danske 0,08 kg CO₂ pr 100 gram

Udenlandske 0,06 kg CO₂ pr 100 gram

Danske æbler og pærer i sæson 0,01 kg CO₂ pr 100 gram

Hvedebrød, frisk, 0,08 kg CO₂ pr 100 gram

Kaffe (import) 0,03 kg CO₂ pr 100 gram

**"Sparsommelighed er en dyd,
den kan også være nødvendig".**

I mange år blev rigtig meget af arbejdet i landbruget udført ved håndkraft.

Mange redskaber var nødvendige til udførelse af arbejdet.

Når et skaft knækkede, kunne man gå til smeden og få et nyt skaft på. Det kostede naturligvis penge.

Det, man selv kunne lave, var sparet, og virkede det, var det jo udmærket. Og selvgjort er som bekendt velgjort.

Landbruget i Danmark bestod dengang for en stor dels vedkommende af mange små husmandssteder og familiebrug, hvor de økonomiske midler ofte var begrænsede.

Hjemmeslagtning, hønsehold, køkkenhave

På landet var man selvforsynende med kød, særligt svinekød. Man fik slagtet en af sine grise, når det var nødvendigt, ofte hjemme på gården udført af en, der havde lært sig at slagte en gris (kaldet "hjemmeslagter").

Det var ikke ualmindeligt, at familier, der boede i hus, havde en gris gående til opfedning i et udhus ved hjemmet og på den måde også var selvforsynende med kød. Grisen blev bl.a. fodret med madrester og affald fra køkkenet, intet gik til spilde. Sådan var det også på gårdene.

Ofte delte man med et par naboer eller venner, de kunne så gøre gengæld, når de slagtede næste gang. Man havde ikke mulighed for selv at opbevare en hel gris.

(Her kunne vi godt fortælle noget om "sort" økonomi byttehandler og afregning i naturalier, men de undlader vi).

At man havde høns, var næsten en selvfølge, så man var selvforsynende med æg. Ofte var der flere æg, end man selv kunne bruge, og de blev så solgt til den lokale Brugs eller købmand.

Man kunne også slagte en suppehøne eller en gang imellem en hanekylling.

At have gæs og ænder til slagtning var også ret almindeligt.

I løbet af de seneste 50 år er kødforbruget i Danmark fordoblet!

Madlavning, bolig, energi

Det åbne ildsted blev i midten af 1800-tallet erstattet af støbejernskomfuret som energikilde til madlavning.

Støbejernskomfuret var den mest udbredte varmekilde til madlavning i danske køkkener i flere år efter 2. Verdenskrig.

Høkkassen blev brugt til at få maden kogt færdig uden brug af energi.

I komfuret blev der hovedsagelig fyret med:

Tørv fra danske moser.

Koks fra importeret stenkul.

Træ fra dansk skovdrift, ofte lokalt.

Tørvene og koksene er fossile brændsler, som derfor har haft indflydelse på atmosfærens CO₂-koncentration.

Komfuret sørgede også for opvarmning af husets køkken, hvor familien indtog deres daglige måltider.

Den øvrige del af boligen var opvarmet af kaminer/kakkelovne - eller havde centralvarme. Brændselet var det samme som i komfuret. Boligens rum blev kun opvarmet, når de var i brug. Støbejernskomfuret blev efterhånden erstattet af gas- (flaskegas) og elkomfurer/-apparater/-ovne. (Mikrobølgeovnen og induktionskomfuret er energibesparende apparater, og produktionen af el-energi skal på sigt være CO₂ neutral).

Boliger, der ikke havde centralvarme, fik det efterhånden installeret. I centralfyret blev samme slags brændsel benyttet.

Centralfyret fik typisk i 1960'erne påmonteret et oliefyr.

I 1980'erne, hvor naturgassen blev udbredt i Danmark, blev oliefyrene i landsbyer som Vandel og Randbøldal erstattet med gasfyr.

(I byerne, hvor man op i 1960'erne havde bygas, vil historien være anderledes).

Allerede for over 100 år siden blev det beregnet, at en stigning af atmosfærens CO₂-koncentration kunne føre til en stigning af den globale gennemsnitstemperatur.

I midten af 1980'erne kom det på den videnskabelige og politiske dagsorden.

Opbevaring af fødevarer

Fra saltkar over andelsfrysehuse til kummefryser

Ofte havde man adgang til større mængder af fødevarer, end man kunne nå at forbruge inden for varernes naturlige holdbarhedstid. (F.eks. efter hjemmeslagtning).

For kødets vedkommende var mulighederne at salte, spege, røge og evt. henkoge.

Køkkenhavens rodfrugter kan nedkules og derved holde sig hele vinteren, kål kan på samme måde holde sig længe. Grønkål og porrer kan blive stående i køkkenhaven.

Havens frugter og bær kan syltes eller henkoges. (Se montererne om syltning og henkogning).

Kort efter 2. Verdenskrig blev der mange steder på landet og i landsbyerne oprettet andelsfrysehuse, hvilket gav helt nye muligheder for langtidsopbevaring af især kød. (Det var dermed slut med det meget salte flæsk). I andelsfrysehusene kunne andelshaverne leje hver en boks til opbevaring af deres varer. Efterhånden fik hver husholdning sin egen kummefryser, og andelsfrysehusene er for længst nedlagt.